

> Retouradres Postbus 20011 2500 EA Den Haag

Aan het college van burgemeester en wethouders van de
gemeente

**Directie Democratie en
Burgerschap**

Turfmarkt 147
Den Haag
Postbus 20011
2500 EA Den Haag
www.rijksoverheid.nl

Contactpersoon

Reinier Fleurke
T 06-46825962
reinier.fleurke@minbzk.nl

Kenmerk

2017-0000002463

Uw kenmerk

Datum **25 JAN 2017**
Betreft Circulaire Tweede Kamerverkiezing 2017

Geacht college,

Hierbij treft u een circulaire aan, die dient als handreiking voor gemeenten bij de organisatie van de Tweede Kamerverkiezing van 15 maart a.s.. Vriendelijk verzoek ik u de circulaire zo spoedig mogelijk ter hand te stellen aan degene die is belast met de voorbereiding en organisatie van de verkiezing, en aan deze te vragen om rekening te houden met de inhoud van de circulaire.

Hoogachtend,

De minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties,

dr. R.H.A. Plasterk

Burgemeesters en wethouders van alle gemeenten

**Directie Democratie en
Burgerschap**

Turfmarkt 147
Den Haag
Postbus 20011
2500 EA Den Haag

Contact
postbus.verkiezingen@
minbzk.nl

Datum
25 januari 2017

Kenmerk
2017-0000002461

circulaire

Bijlage
Beantwoording Kamervragen
over het manipuleren van
verkiezingen door hacks en
nepnieuws

Onderwerp	Circulaire Tweede Kamerverkiezing 2017
Doelstelling	Informereren en instrueren
Juridische grondslag	Kieswet
Relaties met andere circulaire's	Geen
Ingangsdatum	25 januari 2017
Geldig tot	N.v.t.

INHOUDSOPGAVE

1. Inleiding
2. Schriftelijke volmachten
3. Toegankelijkheid stemlokalen
4. Vermissing Nederlandse identiteitsdocumenten
5. Status tellers
6. Voorlichtingscampagne
7. Mogelijke beïnvloeding Tweede Kamerverkiezing
8. Evaluatie verkiezing
9. Ten slotte

1. Inleiding

Op woensdag 15 maart 2017 vindt de verkiezing van de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal plaats. In deze circulaire breng ik enkele onderwerpen onder uw aandacht die voor deze verkiezing van belang zijn.

2. Schriftelijke volmachten

In december 2013 is in de Kieswet een vereenvoudiging doorgevoerd van de procedure om een schriftelijke volmacht aan te vragen. Gebleken is dat niet alle gemeenten van deze vereenvoudiging op de hoogte zijn. Gevolg is dat sommige gemeenten, bij de behandeling van een verzoek om een schriftelijke volmacht waarbij de gemachtigde ingezetene is van een andere gemeente, ten onrechte nog steeds de oude procedure volgen.

Ingevolge artikel L 8 van de Kieswet moet de kiezer die bij volmacht wil stemmen, daartoe een verzoek indienen bij zijn eigen burgemeester, met daarbij een verklaring van de gemachtigde dat deze bereid is als zodanig op te treden. Deze procedure geldt óók als de gemachtigde uit een andere gemeente komt. Vóór december 2013 was dat anders: toen moest ook de gemeente van de gemachtigde in deze procedure worden betrokken. Burgemeester en wethouders van die gemeente moesten een verklaring afgeven dat de gemachtigde als kiezer in hun gemeente was geregistreerd, en dat hij niet meer dan twee volmachtstemmen had aangenomen.

Deze procedure is in 2013 dus vereenvoudigd. Of de gemachtigde kiesgerechtigd is, kan de gemeente zelf nagaan in de gemeentelijke basisadministratie. De gemeente van de gemachtigde hoeft daarbij niet te worden betrokken. De verklaring dat de gemachtigde niet meer dan twee volmachten heeft aangenomen, opgesteld door de burgemeester van de gemachtigde, is wegens overbodigheid geschrapt. De controle op het aantal volmachten wordt immers uitgevoerd door het stembureau. Het is de eigen verantwoordelijkheid van de volmachtgever om zich er van te vergewissen dat de gemachtigde niet meer dan twee volmachten heeft aangenomen. Ook bij de onderhandse volmachtprocedure (door overdracht van de stempas) vindt een dergelijke controle immers niet plaats.

Ik verzoek u met het bovenstaande rekening te houden bij de behandeling van verzoeken om een schriftelijke volmacht.

3. Toegankelijkheid stemlokalen

Bij de behandeling van de voorstellen van wet tot goedkeuring en uitvoering van het VN-Gehandicaptenverdrag heeft de Tweede Kamer een amendement aangenomen dat voorschrijft dat alle stemlokalen toegankelijk moeten zijn voor mensen met een lichamelijke beperking¹; het voorschrift is nog niet in werking getreden. Daarom geldt op dit moment dat ten minste 25% van de stemlokalen voor hen toegankelijk moet zijn.

Naar aanleiding van dit amendement laat ik op dit moment een onderzoek doen naar de gevolgen van het toegankelijk maken van alle stemlokalen. Een

---

¹ Kamerstukken II, 2015-2016, 33 990, nr. 33

onderzoeksbureau zal voorafgaand aan de verkiezing steekproefsgewijs gemeenten benaderen en op 15 maart a.s. verschillende stembureaus bezoeken. Ik verzoek u hieraan uw medewerking te verlenen.

Wellicht ten overvloede wijs ik u erop dat bij het bezorgen van de kandidatenlijsten en informatie over de stemlokalen bij kiezers, ook moet zijn vermeld welke stemlokalen toegankelijk zijn (zie artikel J 1 van het Kiesbesluit). In de toolkit (www.verkiezingentoolkit.nl) staan de checklist met toegankelijkheidscriteria en criteria voor parkeren voor mindervaliden.

4. Vermissing Nederlandse identiteitsdocumenten

Zoals bekend, kunnen kiezers van wie het identiteitsdocument is gestolen of vermist, zich in het stemlokaal ook identificeren met een kopie van een proces-verbaal van vermissing dat is opgemaakt door de politie (artikel J 24, tweede lid, van de Kieswet), in combinatie met een pasje met hun naam en foto (bijvoorbeeld een OV-chipkaart of ziekenhuispas). De afgelopen jaren deden veel gemeenten mee aan een pilot, waarbij identificatie van kiezers wier identiteitsdocument was gestolen of vermist, óók kon plaatsvinden aan de hand van een verklaring van vermissing, afgegeven door de gemeente.

Er is thans een wijziging van de Kieswet in voorbereiding, die erin voorziet dat deze pilot in heel Nederland regel wordt. In aanloop naar deze wetswijziging mogen kiezers van wie het identiteitsdocument is gestolen of vermist, zich tijdens verkiezingen overal in Nederland identificeren met zowel een proces-verbaal van vermissing dat is opgemaakt door de politie als met een schriftelijke verklaring over het melden van vermissing, afgegeven door de gemeente. Uiteraard blijft gelden dat de identificatie in dat geval moet plaatsvinden in combinatie met een pasje met naam en foto van de kiezer. In de vernieuwde instructie voor stembureauleden zal hier aandacht aan worden besteed.

5. Status tellers

Regelmatig stellen gemeenten vragen over de status van tellers. Ingevolge artikel N 5 van de Kieswet kunnen stembureauleden zich bij het tellen laten bijstaan door plaatsvervangende leden en ambtenaren. Daaruit volgt dat tellers die geen ambtenaar zijn, moeten worden benoemd als (plaatsvervangend) stembureau lid. Dat houdt in dat op hen ook de vereisten van artikel E 4 van toepassing zijn (uiteraard kan het trainen van de tellers beperkt blijven tot het telproces), en dat zij ook het proces-verbaal moeten tekenen.

6. Voorlichtingscampagne

De afgelopen jaren hadden de verkiezingscampagnes van het Rijk uitsluitend een informierend karakter, met als boodschap wat kiezers nodig hebben om te kunnen stemmen. Deze boodschap zal ook deze keer terug komen in de komende reeks campagnes (Tweede Kamer, gemeenteraad, provinciale staten en waterschappen en het Europees Parlement). Daarnaast krijgt het verhogen van de opkomst de aandacht.

De nieuwe campagne zal in de komende reeksen extra aandacht besteden aan mensen die voor het eerst stemmen, jongeren en nieuwe Nederlanders.

De campagne zal onder meer bestaan uit tv- en radiospots, banners op websites en sociale media en reclame-uitingen op diverse locaties, zoals treinstations en een website. In de toolkit (www.verkiezingentoolkit.nl) is informatie voor gemeentes beschikbaar; begin februari 2017 komt daar ook het campagnemateriaal bij.

7. Mogelijke beïnvloeding Tweede Kamerverkiezing

Recent heb ik vragen beantwoord die door de Tweede Kamer zijn gesteld over het manipuleren van verkiezingen door hacks en nepnieuws. De antwoorden treft u als bijlage bij deze brief circulaire aan.

Zoals u in de antwoorden kunt lezen, kan het kabinet niet uitsluiten dat wordt geprobeerd de verkiezing te beïnvloeden. In de aanloop naar de verkiezing moeten we daarom zeer alert zijn, bijvoorbeeld op cyberaanvallen. Het is zaak om goed te analyseren waar er kwetsbaarheden kunnen zijn in het verkiezingsproces. Die analyse voert het kabinet uiteraard uit. Echter, ook de gemeenten die de verkiezing organiseren zouden een dergelijke analyse moeten maken. Immers, u bent primair zelf verantwoordelijk voor de eigen (informatie)beveiliging.

Voor het opstellen van de gemeentelijke stemtotalen gebruikt u de Ondersteunende Software Verkiezingen (OSV) van het centraal stembureau, zijnde de Kiesraad. U ontvangt begin februari 2017 van de Kiesraad een cd-rom met deze programmatuur. Voor het gebruik van deze programmatuur hebt u bij voorgaande verkiezingen instructies gekregen van de Kiesraad. Het is van groot belang dat u deze instructies precies naleeft. Ik breng, mede namens de Kiesraad, met name de volgende instructies nogmaals nadrukkelijk onder uw aandacht:

- OSV mag alleen op een stand-alone computer of een gesloten gemeentelijk netwerk worden gebruikt. Computers die gebruikt worden mogen geen aansluiting hebben op het internet of op een wifi-netwerk. Een overzicht van de systeemeisen die gelden voor de OSV is te vinden op de website van de Kiesraad².
- Voordat u de programmatuur installeert op een gemeentelijke computer, moet u controleren of de hash-code van de door u ontvangen cd-rom overeenkomt met de hash-code die vermeld is op de website van de Kiesraad³. Door beide hash-codes te vergelijken, kan worden geverifieerd of de programmatuur die u ontvangt, de programmatuur is die de Kiesraad heeft vrijgegeven voor gebruik door de gemeenten.
- Voer na ontvangst van de ondertekende processen-verbaal van de stembureaus (N 10-1, Wrr 66) de stemaantallen twee keer in. Nadat de eerste invoer is opgeslagen, moeten de processen-verbaal van de stembureaus worden doorgegeven aan een *andere* ambtenaar, die de tweede invoer voor zijn of haar rekening neemt.
- Na het definitief maken van de totalen voor de gemeente maakt OSV een EML Telling-bestand aan. Dit bestand zet u op usb-stick of cd-rom. De usb-stick of cd-rom moet vervolgens *in persoon* worden afgeleverd bij het

² <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/formulieren/2016/osv/osv-bestanden/systeemvereisten-voor-osv-programma-4-en-5>

³ <https://www.kiesraad.nl/verkiezingen/inhoud/tweede-kamer/ondersteunende-software-verkiezingen-osv>

Datum

25 januari 2017

Kenmerk

2017-0000002461

hoofdstembureau. Het digitaal verzenden van de gegevens (per mail of anderszins) naar het hoofdstembureau is dus niet toegestaan.

Als u vragen hebt over mogelijke beïnvloeding van de verkiezing, dan kunt u daarover contact opnemen met het ministerie van BZK (via postbus.verkiezingen@minbzk.nl). Als u vragen hebt over OSV of de instructies voor het gebruik daarvan, neem dan contact op met de Kiesraad (via informatiepunt@kiesraad.nl of 070-4267329).

8. Evaluatie verkiezing

Het ministerie van BZK zal de verkiezing van de leden van de Tweede Kamer laten evalueren. Hiertoe zal kort na 15 maart 2017 via de contactperso(n)en voor verkiezingen een vragenlijst bij alle gemeenten worden uitgezet. Uw medewerking wordt zeer op prijs gesteld!

9. Ten slotte

Als u vragen hebt over mogelijke beïnvloeding van de verkiezing, dan kunt u daarover contact opnemen met het ministerie van BZK (via postbus.verkiezingen@minbzk.nl). Voor alle overige vragen over de komende verkiezing kunt u zich wenden tot het Informatiepunt Verkiezingen, een gezamenlijk initiatief van het ministerie van BZK en de Kiesraad. U kunt het Informatiepunt bereiken via het e-mailadres informatiepunt@kiesraad.nl en via telefoonnummer 070-4267329.

Ik wens u veel succes bij uw voorbereidingen van de verkiezing. Via deze weg spreek ik mijn dank uit voor uw inspanningen om de verkiezing op 15 maart 2017 goed te laten verlopen.

De minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties,

dr. R.H.A. Plasterk

Bijlage: beantwoording Kamervragen

Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties

> Retouradres Postbus 20011 2500 EA Den Haag

Aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-
Generaal
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

**Directie Democratie en
Burgerschap**

Turfmarkt 147
Den Haag
Postbus 20011
2500 EA Den Haag
www.rijksoverheid.nl

Kenmerk

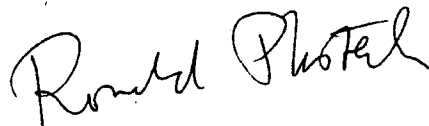
Uw kenmerk

2016Z24531/2016D50744

Datum **23 JAN 2017**
Betreft Beantwoording Kamervragen

Bij deze brief treft u, mede namens de minister van Veiligheid en Justitie, de antwoorden aan op de vragen die de vaste commissie voor Binnenlandse Zaken op 22 december jl. heeft gesteld over het manipuleren van verkiezingen door hacks en nepnieuws. Bij de beantwoording van deze vragen heb ik ook de vragen meegenomen die zijn gesteld op 20 december jl. bij de regeling van werkzaamheden.

De minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties,

dr. R.H.A. Plasterk

2016Z24531/2016D50744

**Antwoorden op vragen van de vaste commissie voor Binnenlandse Zaken
(ingezonden 22 december 2016)**

Vraag 1

Wat voor bedreigingen ziet het kabinet voor de organisatie van en het verloop van de komende Tweede Kamer verkiezingen door mogelijke manipulatie van de verkiezingen door middel van hacks of nepnieuws door buitenlandse mogelijkheden of andere kwaadwillenden?

Antwoord

Inmenging of beïnvloeding door statelijke actoren in/van onze verkiezingen is volstrekt ongewenst. De bescherming van de democratische rechtsorde, waarvan vrije en eerlijke verkiezingen cruciale pijlers zijn, is van vitaal belang.

Het kabinet kan niet uitsluiten dat statelijke actoren baat kunnen hebben bij beïnvloeding van de politieke besluitvorming en van de publieke opinie in Nederland en daartoe middelen zullen inzetten om te proberen die beïnvloeding ook te realiseren. De afgelopen jaren is in vele documenten heel duidelijk aangegeven dat het kabinet zich bewust is van dit risico. Ik verwijs hierbij naar de jaarverslagen van de AIVD en het Cybersecuritybeeld Nederland 2016 (CSBN 2016) en de beleidsreactie daarop.

In aanloop naar de verkiezing van de leden van de Tweede Kamer moeten we daarom uiteraard zeer alert zijn en niet naïef denken dat in Nederland niets mogelijk is. Het vertrouwen in de integriteit van het verkiezingsproces is in Nederland groot waardoor ook de betrouwbaarheid van de uitslag van de verkiezing van de leden van de Tweede Kamer niet ter discussie wordt gesteld. Dat is een groot goed dat beschermd moet worden.

Het is dus zaak om goed te analyseren waar er kwetsbaarheden kunnen zijn. Ik denk hierbij aan:

- de organisatie van de verkiezing zelf, het stemproces en het proces om de uitslag te bepalen van de verkiezing van de leden van de Tweede Kamer;
- de fysieke en digitale beveiliging van personen;
- opinievorming en informatieverstrekking.

Die analyse voert het kabinet uiteraard uit, maar dat zouden ook alle organisaties moeten doen die op enigerlei wijze betrokken zijn bij de campagne in aanloop naar de verkiezing en bij de verkiezing zelf. Men is immers primair zelf verantwoordelijk voor de eigen (informatie)beveiliging. Waar dat moet en kan wordt er vanuit de rijksoverheid ondersteuning geleverd. Dat kan verschillende

vormen hebben zoals de fysieke beveiliging van personen, maar het kan ook gaan om concrete suggesties om de beveiliging te verbeteren, door informatie te geven over hoe kwetsbaarheden kunnen worden geïdentificeerd, waar deskundigheid te vinden is voor het uitvoeren van penetratietesten, etc.

In de antwoorden op de volgende vragen wordt hier nader op ingegaan.

Vraag 2

Welke stappen onderneemt het kabinet om politieke partijen en politici te behoeden voor hacks door buitenlandse mogendheden of andere organisaties die de verkiezingen willen manipuleren?

Antwoord

Politieke partijen zijn uiteraard primair zelf verantwoordelijk voor het organiseren van hun informatiebeveiliging. Tegelijkertijd werkt het kabinet permanent aan het vergroten van het bewustzijn rondom cybersecurity, in het bijzonder ook in relatie tot de verkiezingen in maart 2017. Met het oog daarop heeft de NCTV vanuit zowel fysiek als digitaal perspectief aandacht voor een veilig verloop van de campagneactiviteiten van de partijen die deelnemen aan de verkiezingen en van de dag van de verkiezing. De NCTV heeft in samenwerking met de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten specifiek ten aanzien van digitale veiligheid een bijeenkomst voor de ICT-verantwoordelijken van politieke partijen georganiseerd. Hierin zijn conform de reguliere werkwijze het dreigingsbeeld en handelingsperspectieven besproken. In gezamenlijkheid wordt bezien welke vervolgacties nodig zijn. Hierover kunnen in het openbaar geen verdere mededelingen worden gedaan.

Ook andere (reguliere) contacten met politieke partijen worden door het ministerie van BZK benut om mogelijke risico's en kwetsbaarheden met de politieke partijen te bespreken.

Vraag 3

Welke stappen onderneemt het kabinet om manipulatie van de verkiezingen door middel van gehackte peilingen en nepnieuws te voorkomen?

Antwoord

In Nederland voeren private bedrijven opiniepeilingen uit. Deze bedrijven zijn zelf verantwoordelijk voor de beveiliging van hun infrastructuur, dus ook voor het voorkomen van hacks. De media bepalen zelf welke selectie zij uit het nieuwsaanbod maken. De media dienen daarbij zelf af te wegen of er sprake kan zijn van nepnieuws. De rol van de overheid beperkt zich, gelet op de onafhankelijkheid van de media, tot het stimuleren van awareness dat er nepnieuws kan worden verspreid.

Vraag 4

Is het kabinet bereid samen met de organisatie van de Tweede Kamer de veiligheid van het ICT- en mailsysteem van de Tweede Kamer te beoordelen op het gebied van cyberveiligheid?

Antwoord

Ja, uiteraard met inachtneming van de eigen verantwoordelijkheid van de Tweede Kamer voor de veiligheid van het eigen ICT- en mailsysteem. Het NCSC zal, indien het Presidium dit verzoekt, de ICT-organisatie ondersteuning verlenen als het gaat om dreigingen en incidenten met betrekking tot de systemen van de Tweede Kamer (informereren, adviseren, bijstand bij het treffen van maatregelen).

Vraag 5

Is het kabinet zich bewust van concrete pogingen in het recente verleden om via hacks verkiezingen in Nederland te manipuleren?

Antwoord

Hiervoor zijn geen aanwijzingen.

Vraag 6

Is het verkiezingsproces zelf kwetsbaar voor hacks, bijvoorbeeld bij het doorgeven van de uitslag van stembureaus naar het hoofdstembureau en van de hoofdstembureaus naar het centraal stembureau? Welke maatregelen neemt het kabinet om de risico's in het verkiezingsproces te beperken?

Antwoord

Het stemproces en het proces om de uitslag van de verkiezing te berekenen zijn in beperkte mate gedigitaliseerd. Het stemmen door de kiezer en tellen van de stemmen die door de kiezer worden uitgebracht gebeurt sinds 2007 weer helemaal handmatig. Langs digitale weg hacken van het stemmen en van het tellen van de stembiljetten in het stemlokaal is dus niet mogelijk.

Voor het berekenen van de uitslag wordt bij de verkiezing van de leden van de Tweede Kamer gebruik gemaakt van programmatuur^[1] die in opdracht van het centraal stembureau, zijnde de Kiesraad^[2], is ontwikkeld en wordt onderhouden. De Kiesraad is zelf uiteraard alert op de beveiliging (van het gebruik) van deze programmatuur.

---

[1] OSV: Ondersteunde Software Verkiezingen

[2] De Kiesraad is centraal stembureau voor de verkiezingen van de leden van de Tweede Kamer, de leden van de Eerste Kamer en van de Nederlandse leden van het Europees Parlement.

Datum

Kenmerk

De Kiesraad stelt de programmatuur beschikbaar aan de gemeenten en de hoofdstembureaus. De programmatuur wordt door de Kiesraad op CD-roms naar de gemeente gestuurd. Het ministerie van BZK en de Kiesraad zullen in aanloop naar de verkiezing van de leden van de Tweede Kamer gemeenten en hoofdstembureaus uitdrukkelijk wijzen op de instructies die gelden voor het gebruik van de programmatuur die de Kiesraad ter beschikking stelt en op het belang van de naleving van de instructies. Zou er desondanks, om welke reden dan ook, aanleiding zijn om aan de integriteit van de gebruikte programmatuur te twijfelen, dan kan de juistheid van de berekende uitslag altijd worden gecontroleerd aan de hand van de uitkomsten van de tellingen die de stembureaus in het stemlokaal handmatig hebben uitgevoerd en die zijn vastgelegd in de (papieren) processen-verbaal van de stembureaus.

Vraag 7

Van hoeveel landelijke politici (Kamerleden en leden van het kabinet) heeft u aanwijzingen dat zij worden afgeluisterd of dat hun email gehacked wordt?

Antwoord

In het openbaar worden hierover geen mededelingen gedaan.